

John Henry Mackay's Stirner-Archief in Moskou

door

Bernd A. Laska

Vertaling van: <http://www.lsr-projekt.de/mackay.html>

John Henry Mackay (1864-1933), de Duitse dichter met de oerschotse naam, behoorde aan het einde van de jaren tachtig van de negentiende eeuw, samen met zijn vriend Hermann Conradi tot de radicaalsten van de jonge, rebelse schrijvers, die zich realist of naturalist noemden. Zij waren de eersten, die na de lange Restauratieperiode, na 1848 weer contact zochten met de jong-Duitse en linkshegeliaanse dichters en denkers uit de periode van de Vormärz. Max Stirner (1806-1856) wiens in 1845 (1844) verschenen boek "Der Einzige und sein Eigentum" weer opnieuw werd uitgegeven, schijnt echter ook voor deze radicalen te "radicaal" geweest te zijn, want geen van hen verwees rechtstreeks naar hem. Ook John Henry Mackay, de latere biograaf van Stirner, toont in zijn gedichtenbundel "Storm" (1888), die hem plotseling beroemd maakte als "Zanger der Anarchie," nog geen duidelijke sporen van beïnvloeding door Stirner. Pas korte tijd daarna, na zijn breuk met die dichtervrienden, durfde Mackay openlijk op te treden als Stirneriaan. Nog in datzelfde jaar besloot hij Stirners biograaf te worden, en toen in 1890 zijn "Storm" al de tweede druk beleefde, plaatste hij daarin in het begin een nieuw, bepaald hymnisch gedicht "Aan Max Stirner."

Mackay was echter zeker niet de enige "herontdekker van Stirner," zoals hij zichzelf later noemde, (1) maar hij was wel de eerste "belijdende Stirneriaan," en dat getuigt, gezien de houding van ook zijn radicale tijdgenoten - die Stirner heimelijk lazen, maar in het openbaar over hem zwegen - van enige moed. Omdat over de persoon Stirner in die tijd, ruim dertig jaar na zijn dood, weinig meer dan geboorte- en sterfdatum bekend waren, besloot Mackay Stirners biografie (2) uit te pluizen en liet daarom in augustus 1888, eerst in een en vervolgens in het voorjaar van 1889 nog in acht andere tijdschriften de volgende "oproep" plaatsen:

"In het jaar 1845 verscheen 'Der Einzige und sein Eigentum' van Max Stirner (Kaspar Schmidt, 1806-1856). Er zijn nog velen in leven, die zich kunnen herinneren welk opzien dat werk in die tijd baarde, en er zijn ook vast een aantal die met de schrijver min of meer in contact hebben gestaan. – Al die mensen verzoek ik mij uit hun herinnering mede te delen wat ze over Max Stirner weten. Ook voor de onbeduidendste mededeling zal ik mij tot dank verplicht voelen. - John Henry Mackay, Zürich-Hottingen, Hottingerstr. 5"

Mackay kwam op die manier in contact met een aantal personen, die van hun kant al materiaal over Stirner verzameld hadden of die hem hulp voor dit project aanboden. In het voorwoord bij de 1^e druk van zijn Stirner-biografie noemt Mackay hen in een lijst op. Max Hildebrandt, een onderwijzer uit Berlijn, had al in 1882 bij Edgar Bauer, een veteraan uit de Vormärz, navraag gedaan naar Stirner en in 1889 bij de in Londen wonende Friedrich Engels, die Stirner persoonlijk had gekend, informatie plus een portretschets van Stirner verkregen; voor Mackay, die toen in Zwitserland woonde, onderzocht hij de Berlijnse archieven. Ewald Horn, ook een leraar en zelf schrijver van enige artikelen over het egoïsme, heeft Mackay "niet minder door de hartelijke liefde voor de zaak, dan door een zeldzaam fortuinlijk toeval, de bereikte resultaten van zijn eigen onderzoek op een toegankelijke manier ter beschikking gesteld." Later kwam daar nog Benedict Lachmann bij, die in zijn geboortestad Kulm a.d. Weichsel, waar Stirners moeder, die weduwe was geworden, en zijn stiefvader zich korte

tijd na zijn geboorte hadden gevestigd, onderzoek deed en Mackay “al zijn materiaal ter beschikking stelde.” (Voorwoord bij de 2^e druk) Ondanks grote inspanningen is er geen nalatenschap van Stirner aangetroffen.

Natuurlijk meldden zich ook enige mensen die in de jaren veertig het verschijnen van de “Einzige” en de kortdurende discussie daarover nog meegemaakt hadden, en zelfs een aantal die Stirner persoonlijk hadden gekend. Het materiaal voor de biografie van Stirner, dat Mackay op die manier bijeen kon brengen, bleef desondanks teleurstellend mager: “Niemand kan het meer betreuren dat het zo weinig is, dan ik,” schreef Mackay acht jaar later, in het najaar van 1897, in het voorwoord bij de eerste druk, die samen met een verzameling van Stirners tot dan toe ontdekte “Kleine Geschriften,” in 1898 verscheen. Aan deze troosteloze situatie van de bronnen is ook niets veranderd, toen Mackay, kort voor de voltooiing van het manuscript ontdekte dat de van Stirner gescheiden echtgenote, Marie Dähnhardt, nog leefde en hij hoopvol naar haar in Londen reisde. Zijn bezoek bleef “vrijwel zonder resultaat.” (3) (Het enige resultaat is hieronder weergegeven.)

Mackay, voor wie als notoire “anarchist” sommige archieven echter gesloten bleven, kon dankzij zijn ijverige helpers heel goed een grote hoeveelheid gedetailleerde ambtelijke gegevens verzamelen. Toch bleven ondanks alle moeite grote gedeelten van Stirners leven zeer in het duister.

De 160 pagina’s van de biografie hadden moeiteloos tot de helft ingekort kunnen worden, zonder dat dat wezenlijk af zou hebben gedaan aan het verkregen beeld van Stirner. Misschien was dat de belangrijkste reden voor het feit dat de 1000 exemplaren van de eerste druk, ondanks de zogenaamde Stirner-renaissance van die jaren, (4) pas na twaalf jaar verkocht waren.

De magere opbrengst van zijn uitgebreide en met grote inspanningen uitgevoerde onderzoek, wat Mackay zelf het meeste betreurde, kan hem ongetwijfeld niet ten laste worden gelegd (ook gelijktijdige en latere onderzoeken, leverden niets noemenswaardig nieuws op over Stirners leven). Mackay’s biografie van Stirner heeft echter – buiten de hagiografische opmerkingen – nog een tekortkoming, waar door de recensenten en ook door welwillende lezers ernstig bezwaar tegen werd gemaakt, zoals bijvoorbeeld door Max Nettlau, de anarchistische “veelweter” en geschiedschrijver van de anarchistische beweging, die in een brief van 29-3-1898 schreef:

“Geachte Heer Mackay,

Als ik u [nu] al antwoord en u hartelijk dank zeg voor uw boek, geschiedt dat omdat ik dat vanmorgen vroeg in een ruk uitgelezen heb. Wat een prachtig en rijk materiaal heeft U ondanks alle moeilijkheden bijeengebracht. Mijn waanwijsheid laat mij echter niet de wens verzwijgen of U b.v. in een exemplaar met een vergrote regelafstand de bronnen (*) voor de vele in het [boek] aangevoerde citaten en schriftel[ijke] en mondel[inge] mededelingen zou willen aangeven en eveneens het vele, dat niet rechtstreeks op Stirner betrekking heeft en dat u te weten bent gekomen, op die manier zou willen meedelen. Dat zou in een latere uitgave als opmerkingen en aanhangsel bijgevoegd kunnen worden of, als het niet gepubliceerd zou worden, zou het dan bewaard en bijeen blijven. Niemand zal namelijk meer inlichtingen inwinnen bij deze uitstervende kring uit de veertiger jaren en toch zal voor iemand, in deze steeds verder verduisterende tijd, dat verleden steeds waardevol en interessant blijven. [...]”

Ook in andere gepubliceerde recensies werden bezwaren geuit. Mackay antwoordde daarop in het voorwoord bij de tweede druk (1910): “Aan de wens om in een nieuwe editie de bronnen van mijn werk toe te voegen, kan ik om de reeds aangevoerde redenen [?] ook dit keer geen gehoor geven. Het gehele, goedgeordende materiaal van mijn Stirner-onderzoek zal na mijn dood naar het Brits Museum in Londen gaan, en wel daar naartoe, omdat het dan aan iedereen – zonder de door de grote staatsbibliotheken op het vasteland geliefde inmenging in plannen en bedoelingen – ter beschikking en ten dienste kan staan en, als hij daar niet voor terugschrikt, om mijn werk te verifiëren.”

De toen pas veertigjarige Mackay, die met enig onbehagen had gezien, dat bijvoorbeeld Stirners “Einzige” in 1892 bij Reclam was uitgegeven met een “onmogelijk voorwoord” van de Nietzscheaan Paul Lauterbach, (6) of dat bijvoorbeeld Anselm Ruest ter gelegenheid van het Stirnerjaar 1906 een succesvol Stirnerboek had gepubliceerd, met een uitgebreid gebruik maken van Mackay’s gegevens, wilde dus in 1910 zijn bronnen tot aan zijn nog ver verwijderde dood beschermen.

Het liep echter anders. Mackay besloot al in 1914, toen de 2e druk van zijn Stirnerbiografie pas voor een klein gedeelte verkocht was, tot een 3e druk, als “privé-uitgave”(niet voor de handel) te laten drukken. Daarmee en met verdere uitgeversactiviteiten (van 1906 – 1909, vier “Boeken der naamloze Liefde” en in 1911 een luxe en “monumentale uitgave” van Stirners “Einzige”), schijnt hij zich in een financiële situatie te hebben gebracht, die hem tot een nieuw beleid noodzaakte. In het voorwoord bij deze uitgave, in eigen beheer, kondigde Mackay daarom aan, dat: de “door mij geuite bedoeling om het hele materiaal van mijn Stirneronderzoek na te laten aan het Brits Museum in Londen, plaats heeft moeten maken voor een ander plan, waarover de, mij als zodanig bekende, vrienden van Stirner binnenkort rechtstreeks geïnformeerd zullen worden.”

Mackay’s nieuwe plan bestond uit de oprichting van de “Vereniging van Stirnervrienden,” wat in augustus 1916 plaats vond in Berlijn. Deze vereniging had volgens haar “statuten” (7) ten doel “het Stirneronderzoek van Mackay door verwerving in haar bezit te brengen en het op die manier te behoeden voor een dreigende [?] vernietiging.” De leden moesten “aandelen en schuldpapieren” kopen en zouden daarvoor overeenkomstige aantallen van de privé-uitgave krijgen. Als aansporing voor de Stirnervrienden werd in punt 5 vastgelegd: “De ondertekenaar van de meeste aandeelbrieven... krijgt in plaats van deze privé-uitgave de SCHEDEL VAN STIRNER, die door de heer Mackay dan onmiddellijk ter beschikking wordt gesteld.” (8) Mackay zou een eenmalige betaling van 6000 mark krijgen en aansluitend een levenslange rente van 1500 mark per jaar. Intussen zou Mackay zijn materiaal over Stirner, net als voorheen, achter slot en grendel houden; pas na zijn dood zou de vereniging dat in bezit krijgen. Het lukte echter niet om dat “plan,” waardoor het inkomen van Mackay voortaan zekergestellt zou zijn, te realiseren.

De inflatie tijdens het begin van de jaren twintig verslechterde de financiële situatie van Mackay dermate, dat hij genooddaakt was om de laatste geldbronnen af te sluiten, en zo gebeurde het dat hij na lang dralen en onderhandelen met verschillende partners in binnen- en buitenland, ten slotte in 1925 zijn in decennia bijeengebrachte Stirner-archief, samen met zijn speciale bibliotheek over het individualistische anarchisme moest verkopen, tot zijn ongenoegen, zoals hij opmerkte, nota bene aan een instituut, “waar het volgens mijn mening het minste thuishoorde: aan het Marx-Engels-Instituut in Moskou (en, wat hier niet verzwegen mag worden, tegen een volstrekt onevenredige prijs).” (9) Het ging om 4000 dollar.

*

Toen ik in september 1898 (dankzij bemiddeling door Heiner Becker van het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam) de gelegenheid kreeg om dat Stirner-archief van Mackay in te zien op het Instituut voor Marxisme-Leninisme van het Centrale Comité van de Communistische Partij van de Sovjet Unie, in Moskou (Puschkinskaja Uliza 15), stelde ik aan de hand van de bijgevoegde lijst vast dat er meer dan 60 jaar lang geen gebruik van was gemaakt. (10) Ook dat kan gelden als bewijs van met welke somnambule zekerheid het Marxonderzoek alles uit de weg is gegaan, wat op de rol van Stirner bij de ideologische “sprong” van Marx naar het historische materialisme had kunnen wijzen. (11)

Ik heb het materiaal van Mackay niet doorgekeken met de bedoeling om het ontbrekende geheel van opmerkingen bij zijn Stirner-biografie te reconstrueren; ik wilde alleen onderzoeken of zich daaronder eventuele documenten bevinden, die Mackay niet, niet geheel of te eenzijdig benut heeft. Het werd toegestaan om notities resp. kopieën te maken, die bij het verlaten van het instituut doorgekeken

werden. Fotokopieën moesten overigens besteld worden en werden na mijn vertrek afgeleverd bij het instituut in Amsterdam, vanwaar ik ze tenslotte toegestuurd kreeg.

Een overzicht van de inhoud van het archief, die Mackay's onderhandelaar tijdens de onderhandelingen in het instituut in Moskou, Leo Kasarnowski, op 15 januari 1925 opstelde, (12) vermeldt 15 bundels, die ca. 1200 documenten bevatten, die Hildebrandt, Horn, Lachmann en Mackay zelf verzameld hebben. Verder zijn er ongeveer 750 brieven van 187 afzenders bewaard gebleven. De door Mackay in knipsels, kopieën of afschriften verzamelde "Literatuur over Stirner en zijn Tijd" omvat 1600 nummers in 8 briefordners. Daarbij kwam de speciale bibliotheek van Mackay met desbetreffende filosofische en literaire werken, overwegend uit de 19^e eeuw, die uit 772 delen bestaat.

Aan deze gedetailleerde inventarisatie ging een goede voorbereiding vooraf, zodat ik denk dat ik tijdens de vijf dagen die ik in het instituut in Moskou heb kunnen werken, alle relevante stukken heb gezien, daar deels uittreksels van heb gemaakt en kopieën van heb besteld. Ik heb daarbij geen aanknopingspunten gevonden, dat Mackay zijn materiaal niet correct benut heeft. De in de Stirner-biografie duidelijk geringe aanwezigheid van dat materiaal, de wanverhouding tussen inspanning en opbrengst van de onderzoeken, die hij en zijn medewerkers meer dan twintig jaar hebben uitgevoerd, betreurd Mackay trouwens zelf het meest. Toch heeft later biografisch onderzoek, zoals dat van Rolf Engert in de jaren twintig, daar nauwelijks iets wezenlijks aan toegevoegd. (13)

Hoewel uit de door mij gemaakte uittreksels van het materiaal een of andere opmerking als achtergrondinformatie van belang kan zijn voor het ontstaan van Mackay's Stirner-autobiografie, zou het nauwelijks lonend zijn om hier afzonderlijke citaten daaruit naar voren te halen. Alleen van de vragenlijst, die Mackay begin 1898 bij Stirners voormalige "liefje, Marie Dähnhardt" (volgens de opdracht van de "Einzige"), die toen als hoogbejaarde, kwezelachtige vrouw in Londen woonde, ter beantwoording achterliet, zal hier, samen met de antwoorden, een transcriptie volgen. (14) De antwoorden werden kennelijk in het Engels aan een derde persoon gedicteerd en zijn hier in het Nederlands vertaald.

Ter welwillende beantwoording

1. – U bent voor het eerst in het jaar 1843 naar Berlijn gekomen, nietwaar? – U was toen 20?

A.: *weet de leeftijd niet. Ze was al eerder in Berlijn geweest.*

2. – Heeft U Stirner leren kennen in de kring van de "Vrijen" bij Hippel of werd u daar pas later door hem geïntroduceerd?

A.: *Ze heeft met Stirner kennis gemaakt in een vriendenkring in het huis van Dr. Zabel. Wat er van die achtenswaardige liederen [kennelijk de "Vrijen"] terecht gekomen is, weet ze niet.*

3.- Het huwelijk vond plaats op 21 oktober 1843 in de woning van Stirner, Neu Kölln, am Wasser 23, nietwaar? – Wie waren behalve Bruno en Edgar Bauer, Ludwig Buhl en Wilhelm Jordan, nog meer aanwezig als trouwgetuigen en gasten?

A.: *weet niet wanneer het huwelijk plaatsvond. Er was ook nog een jonge Engelse dame en de assessor Kochius.*

4. – Kunt U het verhaal van het wisselen van de ringen bevestigen?

A.: *weet helemaal niets over een "verhaal met ringen."*

5.- Uw vermogen zou volgens een opgave 10.000, volgens andere opgaven 30.000 taler bedragen hebben. Ik stel die vraag enkel en alleen, omdat deze mededelingen openbaar zijn geweest.

A.: *[niet beantwoord]*

6.- Had u een gelukkig huwelijk? – Die indruk maakte het op iedereen aan de buitenkant en herhaaldelijk is benadrukt dat U zoveel van elkaar zou hebben gehouden, dat er nooit een kwaad woord zou gevallen zijn.

A.: *[niet beantwoord]*

7. – Hoe heeft Stirner uw vermogen verkwist, terwijl U beiden toch zeer eenvoudig geleefd zou hebben? – Is zijn boek op Uw kosten gedrukt? – Was de schuld van Bruno Bauer aan U niet heel hoog?

A.: *De heer B. Bauer heeft zijn schuld afbetaald. Ze wordt nog steeds woedend als ze eraan denkt, dat een ontwikkelde man het volledige vertrouwen, dat een zwakke vrouw in hem had, zo in zijn eigen voordeel kon uitbuiten. Daarom heeft zij zich destijds teruggetrokken en kon zij hem niet langer respecteren. Ze weet alleen maar dat het zijn schuld was, die hij waarschijnlijk ondanks alles niet vereffend heeft. Kort voordat zij naar Engeland vertrok, heeft ze hem nog de ring afgepakt.*

8. – Wanneer heeft U Berlijn verlaten?

A.: *vergeten*

9. - De scheiding volgde op uw voorstel. Was het niet een welwillend uiteengaan, met de bedoeling om onder betere omstandigheden weer bij elkaar te komen?

A.: *Niet van haar kant, want ze is een keurig mens, verdient haar brood zelf en is niet zo geraffineerd als Stirner, die van schulden leefde en te lui was om voor haar te werken.*

10. – Hoe lang heeft U nog met elkaar gecorrespondeerd? – Zijn de brieven nog bewaard?

A.: *ben ik vergeten*

11.- Wanneer heeft de scheiding plaatsgevonden? – Werd dat in Berlijn voltrokken?

A.: *vergeten*

12. - Stirner was nog verbonden aan de meisjesschool van Gropius, toen hij met U trouwde. Nam hij ontslag vanwege zijn boek? – Was hij ooit gymnasiumleraar?

A.: *Ze heeft hem gesmeekt om daar te blijven, omdat dat een kleine financiële steun betekende, maar daar was hij te trots en te lui voor.*

13. – Met wie van zijn familieleden had hij het meeste contact? – Overleefde zijn moeder hem? – Was zij in Berlijn? – Wat voor vrouw was zij? – Was ze echt geestesziek?

A.: *Zij [M.D.] kende niemand van zijn familie. Ze gelooft niet dat zijn moeder, die hij “geestesziek” noemde, in Berlijn woonde.*

14. – Heeft er ooit een portret van hem in een krant gestaan, voor zover U zich kunt herinneren? – Lijkt de bijgevoegde schets [vermoedelijk die van Engels] enigszins? – Bestaat er nog een portret? – Bezit U iets dergelijks?

A.: *[...onleesbaar...] De schets lijkt niet op hem.*

15. – Wie was Stirners beste vriend? - Bruno Bauer? - Edgar Bauer? - Ludwig Buhl? - E. Meyen? - Albert Fränkel? - Eduard Sass? – Had hij eigenlijk wel intieme vrienden? – Het wordt betwijfeld.

A.: *was te egocentrisch, om echte vrienden te hebben.*

16.- Kende U Arthur Müller? – Hij moet nog tot de laatste kennissen van Stirner behoord hebben. Leeft hij nog?

A.: *kent hem niet*

17. - In wiens handen zouden zijn papieren gekomen zijn?

A.: *dat weet ze niet.*

18.- Tot wie zou ik mij kunnen richten om nog meer informatie voor mijn werk te kunnen krijgen?

A.: *Als Dr. Zabel nog zou leven, zou hij wel wat kunnen weten.*

19. – Is de volgende persoonsbeschrijving van Stirner juist? – Gemiddelde lengte – blond – “als een middelbare schoolleraar” – zilveren bril – milde blik uit blauwe ogen – steeds keurige, eenvoudige kledij – in elk opzicht onopvallend.

A.: *Hij zag eruit als een “dandy,” als iemand die door een voorkomend uiterlijk zijn innerlijk zou willen verbergen.*

20. – Is de volgende beschrijving van zijn karakter juist? In elk opzicht gereserveerd – in elk opzicht passieloos – geen drinker – geen roker [M.D.:hij rookte de hele dag door] – innerlijk superieur [M.D.: eerder heel geslepen]

– passief tot onverschilligheid aan toe – volstrekt fatsoenlijk van instelling – geen kletser – geen spreker – nooit grof, nooit cynisch – zeer vriendelijk, maar zeer moeilijk toegankelijk in de omgang.

A.: *[geen enkele, behalve de opmerkingen tussen haakjes.]*

21. – Heeft Stirner ooit een opmerking gemaakt waaruit zou kunnen blijken, dat zijn werk een satire was?

A.: *niet tegenover haar*

22.- [ontbreekt]

23. – Welke literaire bronnen zouden tot slot mij nog uitsluitel kunnen geven over Stirners activiteiten? – Voor welke kranten schreef hij? – In welke boeken is hij vermeld?

Tijdschriften: *[geen informatie]*

Boeken: *kan ze helaas niet vertellen; hij vertaalde in haar tijd een boek van Adam Smith, maar ze weet niet of hij het voltooide.*

De vragen zijn vrij vluchtig opgeschreven in het handschrift van Mackay; zowel haar formulering als Mackay's beschrijving van het bezoek bij Marie Dähnhardt doen vermoeden, dat hij de vragenlijst, nadat hem geen interview was toegestaan, in grote haast heeft geschreven en met het verzoek om beantwoording ter plekke heeft achtergelaten. Het resultaat was niet erg bruikbaar. Een paar antwoorden staan ook in Mackay's boek over Stirner (zonder bronvermelding). Het interessants lijkt mij echter zijn vraag 21, omdat daaruit een ernstige onzekerheid blijkt van de "aartsstirneriaan" Mackay met betrekking tot het werk van Stirner. Mackay heeft, zoals uit zijn andere teksten blijkt, in wezen niet de specifiek Stirneriaanse positie vertegenwoordigd, maar steeds het "Noord-Amerikaans" getinte "individuele anarchisme" van zijn vriend Benjamin R. Tucker, d.w.z. een zeer radicaal liberalisme, dat teruggaat tot Jefferson, Andrews, Spooner en andere Amerikaanse denkers. Dat de kerngedachte van Stirner een andere kwaliteit had, heeft Mackay duidelijk wel vermoed; maar hij heeft zich daarin niet kunnen inleven en was geneigd om juist die niet serieus te nemen -- vandaar de in zijn vraag nr. 21 geuite verdenking van een satire. (15)

Noot:

(*) [Bijlage bij de brief van Nettlau] "Met het volste vertrouwen in uw nauwgezetheid en het onderzoek naar de betrouwbaarheid van de bronnen, moeten die toch onderling een andere waarde hebben, en lezers van het boek kunnen op grond van andere gegevens een andere kijk op de waarde van een bron hebben; die staan nu hulpeloos tegenover een algemene nivellering van de bronnen (een bijna autoritair communisme). Verder wordt daardoor voor het verdere onderzoek door anderen een hindernis in de weg gelegd; iemand die zich met nieuw materiaal bezig wil houden, moet waarschijnlijk zinloos uw weg nogmaals afleggen, terwijl bij een bronvermelding hen dat gespaard wordt en anderzijds mensen de mogelijkheid zouden kunnen hebben om deze of gene bron verder na te gaan, dan het u door een of ander toeval mogelijk was. [...]" (5)

Opmerkingen:

(1) bij Mackay's "Legende" vgl. [Bernd A. Laska: Ein dauerhafter Dissident](#), 150 Jaar Stirners "Einzige." Een korte receptiegeschiedenis. Nürnberg: LSR-Verlag 1996 ("Stirner-Studien," Deel 2), pag. 33-40

(2) John Henry Mackay: Max Stirner. Sein Leben und sein Werk. 1e Editie 1898; 2e in 1910, een herziene uitgave en voorzien van het nawoord "Het Stirneronderzoek van 1898-1909;" in 1914 een volledig herziene en aangevulde, en met een Naam- en zakenregister voorziene, uitgave (Herdruk door het Mackay-Gesellschaft, Freiburg, 1977)

(3) Mackay: Max Stirner, 3. editie, pag. 11

(4) vgl. [Bernd A. Laska: Ein heimlicher Hit](#). 150 Jaar Stirners "Einzigere," Een korte geschiedenis van de uitgaven. Nürnberg: LSR-Verlag 1994 («Stirner-Studien», deel 1)

(5) Origineel in het voormalige Archief van het Instituut voor Marxisme-Leninisme in Moskou. Mackay-nalatenschap, Fond 307, No. 19, L. 239

(6) vgl. Laska, Hit, t.a.p.; Citaat uit: John Henry Mackay: Abrechnung. Randbemerkingen zu Leben und Arbeit. Berlijn-Charlottenburg 1932. pag. 84

(7) een afschrift van deze "statuten" zit geplakt in het exemplaar van Stirners "Einzigere" uit 1845, dat zich in de universiteitsbibliotheek van Erlangen bevindt (Sign. PHS.VI,306)

(8) Die onheilspellende schedel, die Mackay van een arbeider van het kerkhof had gekocht, werd later verworven door Rolf Engert (1889-1962), en naar verluidt zou die nog steeds in het bezit zijn van zijn nakomelingen.

(9) Mackay, Abrechnung, pag. 179

(10) De lijst vermeldde alleen Hans-Martin Sass, die de bovenvermelde brief van Edgar Bauer aan Max Hildebrandt voor zijn volgend publicatie had laten kopiëren, Hans-Martin Sass: Edgar Bauer - Evocations de Stirner et de Szeliga. In: Diederik Dettmeijer (ed.): Max Stirner. Lausanne: L'Age d'Homme 1979. pp. 259-261

(11) vgl. Laska, Dissident, t.a.p., S. 22-27

(12) Een kopie van dit "Kort overzicht van de inhoud van het Stirner-archief, door John Henry Mackay, Berlijn-Charlottenburg" bevindt zich in de Stadsbibliotheek van het Pruisische Cultuurbezit in Berlijn.

(13) Rolf Engert: Stirner-Dokumente. Berlijn: Anti-Quariat Reprint Verlag 1996 (Herdruk van de cahiers 1-4 door Engerts "Neue Beiträge zur Stirnerforschung" o.a.)

(14) Origineel in het voormalige Archief van het Instituut voor Marxisme-Leninisme in Moskou. Mackay-nalatenschap, Fond 307, No. 1, L. 81, 82, 84, 85 (tweezijdig; 8 pagina's)

(15) vgl. Laska, Dissident, t.a.p., pag. 62-65; tevens: [Bernd A. Laska: Artikel "Anarchismus, Individualistischer"](#). In: Lexikon der Anarchie, uitg. door Hans Jürgen Degen. Bösdorf: Verlag Schwarzer Nachtschatten 1993ff